

УДК 334.73(477) (092)

Вікторія Вовченко,
завідувач кафедри Київського
економічного інституту менеджменту,
кандидат історичних наук

Доробок Миколи Левитського у становленні та розвитку кооперативного руху в Україні: історіографічний аспект

На основі аналізу опублікованих та рукописних джерел окреслено передумови становлення Миколи Левитського як кооперативного діяча, визначено основні засади його артільної діяльності, висвітлено різні погляди дослідників кооперативного руху на значення теоретичного та практичного доробку М. Левитського.

Ключові слова: історіографія, кооперативний рух, Україна, М. Левитський.

В історіографії кооперативного руху на українських теренах наукові студії, що висвітлюють особистість М. Левитського, піонера вітчизняної кооперації, посідають важливе місце. У свою чергу, у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, зокрема в особовому архівному фонді М. Левитського (ф. 327), фонді Всеукраїнського центрального кооперативного музею (ф. 290), комплексному фонді "Листування" (ф. III), фондах інших економістів та сподвижників кооперації, зберігаються рукописні документи, що також дають змогу через аналіз розрізаних фактів скласти уявлення про внесок М. Левитського в розвиток вітчизняної кооперації в другій половині XIX — 20-х рр. XX ст. У запропонованій статті здійснено спробу реконструкції тієї частини "левитськіани", яка присвячена оцінці кооперативних ідей М. Левитського.

Наразі коротко зупинимося на передумовах становлення кооперативного процесу в Україні. Перші кооперативи були засновані у 60-х рр. XIX ст. завдяки зусиллям представників демократично налаштованої інтелігенції — М. Балліна та В. Козлова.

У 1866 р. у Харкові організовується перше споживче товариство, що відкриває собою еру кооперативного руху в Україні. Однак про кооперацію власне національну можна було говорити лише в сенсі територіальному — як про таку, що функціонувала на теренах України, оскільки історичні обставини, соціально-економічні умови життя міського та сільського населення українських земель, чинне законодавство тощо були однаковими з тими, що мали місце і в Росії [1, с. 328].

У середині 90-х рр. XIX ст. в Україні з'являються хліборобські артілі, організатором та ініціатором появи яких був М. Левитський. Що ж таке були ці артілі? В артілях М. Левитського паєм була земля. Артільна угода передбачала, крім створення основних фондів, також формування резервного (для покриття збитків) та спеціального (на поточні потреби) капіталів. Члени артілі від 18 років мали право на отримання повноцінної частини при розподілі прибутку. Вихід з артілі був як добровільний, так і примусовий.

Кооперуючись у такий спосіб, малоземельне селянство одержувало від банку чи земства позики, які були практично недоступними одноосібникам. Саме цей чинник і був головним мотивом організації артілей. Бажання поліпшити своє економічне становище зробило хліборобські артілі досить

популярними серед селян. Завдяки діяльності М. Левитського артільний рух невдовзі поширився на Херсонщині, Катеринославщині, Полтавщині, Чернігівщині, Донеччині та в інших регіонах України [2, с. 132—133].

Оцінка ролі та місця ініціатив М. Левитського теоретиками та істориками кооперативної справи не була однозначною. Зокрема, С. Бородаєвський, український авторитетний фахівець у галузі кооперації, перший її історіограф, професор Української господарської академії в Чехо-Словаччині, що перебував з 1919 р. в еміграції, вважав, що хліборобські артілі, безперечно, були оригінальною течією в кооперативному русі України, але відзначав їхню недовговічність [3, с. 162].

Констатуючи цей факт, С. Бородаєвський посилався на статистичні дані самого М. Левитського: від 1894 р. — дати заснування ним першої спілки у с. Федварь Олександрівського повіту Херсонської губернії — до 1902 р. виникло 125 артілей, з яких жодна не проіснувала й трьох років.

С. Бородаєвський підкреслював позитивні риси цих утворень — передусім визначальний вплив артілей на поширення селами кооперативних ідей. Також відзначалося й підвищення рівня матеріального стану артільщиків, хоча це С. Бородаєвський обумовлював тим, що члени артілей після їхньої ліквідації ставали власниками реманенту, якого вони раніше не мали. Але, на думку вченого, серйозного економічного впливу на сільське господарство України артільний рух, ініційований М. Левитським, не справив [4, с. 328].

Радикальнішої точки зору дотримується російський дослідник кооперації М. Хейсін, автор праці "История кооперации в России" (Ленинград, 1926) [5, с. 386]. Він, згадуючи широкий резонанс у суспільстві в 90-ті рр. XIX ст. щодо створення артілей Єлисаветградського та та Олександрівського повітів, а також підтримку їхньої діяльності Міністерством землеробства та Вільним економічним товариством, підкреслював негативне ставлення місцевої інтелігенції та земства до артілей. Його мотивацією було ствердження того, що до артілей селян заохочують лише через отримання позик, а не через свідоме визнання ними кооперативної праці кращою формою господарювання. Земські діячі закликали допомагати селянам не артілями, а принципово іншими, більш масштабними засобами [6, с. 156—157].

Сучасний історіограф вітчизняної селянської кооперації В. Марочко наводить з цього приводу висновок українсь-

кого вченого С. Маслова, який писав, що М. Левитському заважали його ідейні противники, зокрема земство, священики, поліція, жандарми, які звинувачували його в утопічних прагненнях і в захопленні соціалістичними ідеями [7, с. 35—36].

На підставі фактичних даних, наведених самим М. Левитським, М. Хейсін стверджував, що його ініціативи здебільшого не були втіленими в життя, а засновані ним артільні були нечисленними (склалися з 2—5 осіб, у 12 артілях — 42 особи) і, як невдовзі виявилось, — нетривалими. Отже, М. Хейсін вважав діяльність М. Левитського марною: на його думку, значний суспільний резонанс навколо артільного руху не мав серйозних підстав. Власну оцінку він підкріплював цитатами з доповіді марксиста П. Струве, який під час виступу на засіданні у Вільному економічному товаристві назвав селянські артілі "міфологією" [8, с. 158].

Узагальнюючи дані про артілі М. Левитського в історіографічному аспекті, дослідник селянської кооперації В. Марочко відзначив, що артільний обробіток землі був викликаний насамперед злидненням становищем селянських родин, а не масовим усвідомленням переваг кооперативної форми господарювання над одноосібною [9, с. 38].

Натомість П. Височанський, провідний український радянський вчений-кооператор, один із організаторів Всеукраїнського центрального кооперативного музею [10, с. 258], у 20-х рр. XX ст. високо оцінював роль М. Левитського як піонера артільної справи, водночас підкреслюючи його здобутки і в інших видах кооперації, у тому числі і в споживчій. На думку вченого, намагання М. Левитського вже в 90-х рр. XIX ст. організувати споживчі крамниці при артілях (а таких було створено близько 30) покладали початок майбутній селянській кооперації [11, с. 18, 57]. Підбиваючи підсумки цього історичного періоду, П. Височанський констатує, що добу народження кооперативного руху можна "сміливо ідентифікувати з ім'ям М. Левитського" [12, с. 60].

С. Бородаєвський, аналізуючи подальший професійний шлях М. Левитського, робить висновок, що більш реальну економічну вагу мали ремісничо-промислові артілі, які почали виникати з перших років XX ст. за ініціативою М. Левитського в містах не лише України, а й Росії. Кількість міських артілей інтенсивно зростала, і терміни їхньої діяльності були тривалішими за сільські. В той період створювалися артілі ремісників, робітників, конторщиків, інженерів тощо [13, с. 329].

Саме цей процес значного піднесення артільного руху в містах України та Південної Росії на початку XX ст. завдяки активній участі в ньому М. Левитського відзначає й радянський історик кооперації М. Хейсін [15]. Щоправда, на його думку, причиною бурхливого розвитку артільного руху стала криза 1899—1900 рр. у тоді ще молодій капіталістичній промисловості, яка спричинила важкі наслідки, особливо на півдні Російської імперії. Так, у Донецькому вугільному басейні наявним був значний економічний занепад, у Києві — криза в цукровій промисловості [15, с. 153].

Та й аналіз статистичних даних, здійснений М. Левитським щодо функціонування ремісничих артілей в Одесі, Києві, Житомирі, Єлисаветграді, Миколаєві, Бердичеві, Кишиневі, свідчить про те, що здебільшого вони були створені в 1900—1901 рр. [16, с. 152].

М. Хейсін у своїх теоретичних викладках не міг не відзначити позитивного впливу ремісничих артілей на розвиток вітчизняної промисловості, що знаходилася тоді в умовах важкої кризи. Свою тезу він підтверджував цитуванням власне М. Левитського, який, виступаючи з доповіддю в Товаристві сприяння російській промисловості і торгівлі

27 травня 1902 р., запевнив, що всі статутні (близько 80) та договірні (близько 100) артілі мають грошового обігу 2 млн рублів та 4 тис. зацікавлених осіб.

У цей період до М. Левитського зверталися за організаційною допомогою з різних регіонів, і до 1904 р. виникло ще 160 артілей. Отже, практичний досвід та енергія талановитого кооператора були міцним поштовхом для артільного зростання в Російській імперії.

Нова артільна хвиля викликала гучний резонанс у пресі (наприклад, у статтях О. Фаресова) та в громадсько-демократичних колах. Одночасно змінюється внутрішній устрій артілей, здійснюється їхня централізація, властива для об'єднань новітньої епохи. Так, в Одесі, Києві, Кишиневі, Херсоні та інших містах простежується тенденція до об'єднання артілей, формуються ради опікунів і старост артілей з метою обговорення спільних питань всіх артілей цього району. Однак, за твердженням М. Хейсіна, цей процес інтенсифікації артільного руху в містах згас напередодні Революції 1905 р. [17, с. 152].

Соціально-економічні зміни, пов'язані з подіями Революції 1905 р., П. Височанський загалом оцінює як тенденції наступного розвитку кооперативного руху серед селянства та робітників України [18, с. 65—67]. Проте, аналізуючи статистичні дані по різних регіонах колишньої Російської імперії за збірником "Потребительского общества юга России" за 1912 р., учений оприлюднює невтішні висновки про те, що Україна на той період посідала одне з останніх місць за кількістю членів у своїх товариствах, і характеризує українську кооперацію як сільську [19, с. 79].

Сучасний дослідник кооперації В. Марочко погоджується з авторитетною думкою С. Бородаєвського стосовно того, що законодавче право в царині кооперативного руху належало російському урядові, але підготовкою законопроектів займалися кооперативні діячі, у тому числі й українські. Так, 20 грудня 1912 р. при Товаристві сільського господарства півдня Росії було засновано Кооперативний комітет, у роботі якого разом із М. Гутніком, С. Шелухіним, О. Степаненком брав участь й М. Левитський. Саме вони обстоювали за українською кооперацією право на створення власних спілок. Комітет займався вивченням діяльності кооперативних товариств, усіяло сприяв створенню нових, скликав з'їзди, обговорював питання про внесення змін до статутів і кооперативного законодавства загалом [20, с. 27].

Піднесенню національної самосвідомості в кооперативних колах сприяло проведення III Всеросійського кооперативного з'їзду в Києві, який відбувся в серпні 1913 р. і став доленосним для української кооперації. Він готувався дуже ретельно, а напередодні — в травні 1913 р. — в Києві була проведена перша Всеросійська виставка досягнень різних видів кооперації.

У цей період українські спілки, які мали обмежені функції, підпорядковувалися державним установам, а також московським кооперативним центрам. Зокрема, заснований у 1908 р. Київський союз споживчих товариств, що заборгував Московському союзу, припинив свою діяльність. Наприкінці 1912 р. у Харкові було організоване "Потребительское общество юга России" [21, с. 26].

У нових історико-суспільних умовах погляди учасників з'їзду стосовно перспектив об'єднаного будівництва розділилися, розгорнулася серйозна дискусія. Центристи були зацікавлені в тому, щоб зберегти своє монопольне панування в Україні, підпорядковуючи її кооперативні організації російським. Федералісти, окрім економічних питань кооперації, також обстоювали національні інтереси, за що деяких кооператорів навіть звинувачували в сепаратизмі. Проте так

званий український сепаратизм був у кооперативному русі досить поміркованим: провідні діячі української кооперації були членами всеросійських кооперативних установ, зокрема М. Левитський — членом правління Московського народного банку. Повноваження Московського народного банку визнали кооператори Одеси; кооперативні центри Києва, навпаки, чинили опір цій організації [22, с. 27—29].

За слухним зауваженням В. Марочка, як не було єдності в українській соціал-демократії, так само й не існувало домовленості в діях лідерів української кооперації [23, с. 29].

За період Першої світової війни українська кооперація дуже розвинулася і підготувала ґрунт для завоювання міцних позицій. Зокрема, в царині кредитної кооперації це виявилось в зростанні законності союзних організацій, в заснуванні кооперативів та "Українбанку" [24, с. 325].

Війна, як не парадоксально, відіграла позитивну роль у виникненні й поширенні всіх видів артілей в Україні — і хліборобських, і ремісничих, і кустарних. У 1915 р. хліборобські орендні товариства вже діяли в Катеринославській, Полтавській, Київській, Подільській, Чернігівській, Харківській губерніях. Збільшилися також земельні товариства для спільного обробітку придбаної членами товариства землі. Зокрема, в 1915 р. на Харківщині їх було вже кілька сотень. За своїм характером це були малі общини з великим землеволодінням [25, с. 333—335].

У ряді місцевостей України виникли й зміцнилися товариства з виготовлення обмундирування для козаків, зокрема полтавське ошадно-позичкове товариство "Самодопомога", яке швидкими темпами організувало шевські артілі, які долучились до фронтового постачання армії [26, с. 333—335].

П. Височанський, характеризуючи темпи розвитку української кооперації напередодні Жовтневої революції 1917 р., відзначив вагомий практичний внесок М. Левитського, його постійне та наполегливе клопотання по міністерствах у Петрограді в справах затвердження статутів майбутніх українських кооперативних центрів [27, с. 333—335].

Після Жовтневої перевороту кооперація в Україні відразу почала відокремлюватися від російських центрів, створюючи власні: це відбувалося разом із виборюванням політичної незалежності України. Важливим кроком у пошуків кооперативного руху було заснування Всеукраїнського союзу виробничих кооперативів влітку 1919 р. в Одесі, який очолив С. Бородаєвський. Його завданням була допомога розвитку виробничих кооперативів усіх видів. Однак після встановлення влади більшовиків діяльність союзу була припинена.

Водночас події 1917 р. привнесли в розвиток сільсько-господарської кооперації нові можливості. Важливі зміни відбулися в правовому становищі кооперації в Україні. Так, його підґрунтям стали закон про кооперативні товариства від 20 березня 1917 р., а також закон від 1 вересня 1917 р. на право вільно проводити з'їзди. Внаслідок цього перший Всеукраїнський кооперативний з'їзд відбувся в травні 1917 р., другий — в серпні 1917 р., третій — в травні 1918 р. На з'їздах був вирішений ряд принципових питань кооперативного будівництва в Україні в нових соціально-економічних і політичних умовах.

На думку В. Марочка, самостійницькі тенденції в українському кооперативному русі зародилися задовго до Жовтневої революції 1917 р., але з проголошенням у січні 1918 р. незалежної Української Народної Республіки вони стали визначальною тенденцією становлення власної кооперативної системи [28, с. 50].

У Києві, починаючи від 1917 р., працював Всеукраїнський центральний кооперативний комітет (ВЦКК) — ідейний та організаційний осередок кооперації. На його установ-

чих зборах, проведених у вересні 1918 р. під головуванням М. Туғана-Барановського, було ухвалено відкрити в Києві Кооперативний інститут як установу науково-просвітницького характеру. Також на зборах ВЦКК було призначено М. Левитському і В. Козлову по 500 крб щомісячної пенсії і засновано пенсійний фонд їхнього імені для кооператорів-інвалідів. Це було свідченням високої оцінки внеску М. Левитського в кооперативне будівництво в Україні. Яскравим свідченням цього стало також урочисте святкування 40-річчя його діяльності, яке відбулося 30 вересня 1918 р. в Києві [29, с. 135].

У нових історико-політичних умовах кооперативні організації України розвивалися в напрямі об'єднання. Так, у 1919 р. три всеукраїнських союзи — "Українбанк", "Дніпро-союз" та "Централ" об'єдналися в асоціацію союзів України під назвою "Об'єднання центральних українських кооперативних спілок" для представлення інтересів цих, в минулому одноосібних, організацій та ведення операцій за кордоном [30, с. 60]. На жаль, спроба об'єднання мала незначні результати [31, с. 1126].

Під час святкування ювілею своєї 40-річної діяльності у 1918 р. М. Левитський виголосив власне бачення перспектив української кооперативної системи: "Ми повинні пам'ятати, що ми не тільки кооператори, але й громадяни незалежної суверенної держави" [32]. Так, в умовах проголошення УНР суверенною державою він закликав до співпраці лише з тими, "які широко визнають за нами право на вільне політичне незалежне життя і хочуть бачити нашу матір-Україну не наймичкою своєю, а рівною їм вільною державою-сестрою, а народ український не наймитом чийось, а братом, який хоче й має право жити зі всіма поруч в згоді добрій, як рівний з рівними і вільний з вільними" [33, с. 16]. Такою була позиція не лише вченого-фахівця, а й передусім — громадянина. Про неї свідчить й те, що М. Левитський входив до Центральної Ради.

На початку 30-х рр. ХХ ст. внаслідок планової економічної політики набувають сили процеси фактичного знищення різних видів кооперації в Радянській Україні. У цей досить складний період — у 1936 р., коли за образним твердженням І. Витановича, "сповнялася Голгота українського народу і відбувався плановий розгром наслідків його колись вільної кооперативної діяльності" [34, с. 135], М. Левитський пішов з життя.

Отже, ідеї кооперативного руху, які започаткував у своїй фаховій діяльності М. Левитський, повністю відображали настрої української демократичної інтелігенції в 70—80-х рр. ХІХ ст. відносно кооперативного руху, його ідейної бази та практичного втілення. Духовне становлення М. Левитського відбувалося під впливом прогресивних на той час соціалістичних теорій О. Герцена, Ф. Лассаля, М. Чернишевського, М. Добролюбова, ідей християнського соціалізму Д. Холіока, В. Ніля та ін. Однак неоднозначні погляди М. Левитського були близькими до ідей ліберальних народників. Хоча К. Маркса М. Левитський сприймав як "велику людину", економічні погляди неомарксистів були йому невластиві.

В історіографії склалася думка (С. Бородаєвський, М. Хейсін, В. Марочко), що ідеї М. Левитського мали утопічний характер, що серйозного економічного впливу на галузі сільського господарства України артільний рух, створений з ініціативи зокрема й М. Левитського, не здійснив. Однак, на нашу думку, вже саме існування таких артілей мало велике значення для поширення ідей кооперації. Інтерес до ідей М. Левитського щодо селянської кооперації, як вважав В. Марочко, насамперед визначався "злиттими становленням селянських родин".

Однак деякі з дослідників, зокрема П. Височанський, С. Бородаєвський та інші, визнали успіхи діяльності споживчої та ремісничо-промислової кооперації. Хоча кооперативний рух в Україні визначався після 1917 р. дещо іншими критеріями, його ідейні засади, викристалізовані М. Левитським, сприймалися позитивно і в період Українських визвольних змагань, і в перші роки радянської влади.

Список використаної літератури

1. *Бородаєвський С. В.* Історія кооперації / Бородаєвський С. В. — Прага : [б. в.], 1925. — 430 с.
2. *Українські кооператори : іст. нариси / під ред. С. Д. Гелея.* — Львів : Коопосвіта, 1999. — Кн. 1. — 454 с.
3. *Левитський Микола* // Енциклопедія українознавства : в 11 т. / голов. ред. В. Кубійович. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 1264.
4. *Бородаєвський С. В.* Історія кооперації / Бородаєвський С. В. — Прага : [б. в.], 1925. — 430 с.
5. *Хейсин М. Л.* История кооперации в России. / Хейсин М. Л. — Л.: [б. и.], 1926. — 390 с.
6. *Там само.*
7. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861—1929) / Марочко В. І. — К. : Вид-во М. П. Коць, 1995. — 224 с.
8. *Хейсин М. Л.* История кооперации в России. / Хейсин М. Л. — Л.: [б. и.], 1926. — 390 с.
9. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861—1929) / Марочко В. І. — К. : Вид-во М. П. Коць, 1995. — 224 с.
10. *Левитський Микола* // Енциклопедія українознавства : в 11 т. / голов. ред. В. Кубійович. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 12—64.
11. *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації (дорадянська доба). — Катеринослав : [б. в.], 1925. — Ч. 1. — 180 с.
12. *Там само.*
13. *Бородаєвський С. В.* Історія кооперації / Бородаєвський С. В. — Прага : [б. в.], 1925. — 430 с.
14. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ).* — Ф. 327, од. зб. 43, арк. 101—102.
15. *Хейсин М. Л.* История кооперации в России. / Хейсин М. Л. — Л.: [б. и.], 1926. — 390 с.
16. *Там само.*
17. *Там само.*
18. *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації (дорадянська доба) / Височанський П. — Катеринослав : [б. в.], 1925. — Ч. 1. — 180 с.
19. *Там само.*
20. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861—1929) / Марочко В. І. — К. : Вид-во М. П. Коць, 1995. — 224 с.
21. *Там само.*
22. *Там само.*
23. *Там само.*
24. *Бородаєвський С. В.* Історія кооперації / Бородаєвський С. В. — Прага : [б. в.], 1925. — 430 с.
25. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861—1929) / Марочко В. І. — К. : Вид-во М. П. Коць, 1995. — 224 с.
26. *Там само.*
27. *Там само.*
28. *Там само.*
29. *Українські кооператори : іст. нариси / під ред. С. Д. Гелея.* — Львів : Коопосвіта, 1999. — Кн. 1. — 454 с.
30. *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації (дорадянська доба) / Височанський П. — Катеринослав : [б. в.], 1925. — Ч. 1. — 180 с.
31. *Голубничий В.* Кооперація / В. Голубничий // Енциклопедія українознавства : в 11 т. / голов. ред. В. Кубійович. — Львів, 1994. — Т. 3. — 1126 с.
32. *Левитський М.* Про хліборобські сільські спілки-артілі / Мих. Левитський // Сільський господар. — 1918. — № 7. — С. 9—17.
33. *ІР НБУВ.* — Ф. 327, од. зб. 144.
34. *Українські кооператори : іст. нариси / під ред. С. Д. Гелея.* — Львів : Коопосвіта, 1999. — Кн. 1. — 454 с.

На основаних анализи опублікованих и рукописних источников очерчены предпосылки становления Н. Левитского как кооперативного деятеля, освещены различные взгляды исследователей кооперативного движения на значение теоретического и практического наследия Н. Левитского.

Under analysis of published and handwritten sources preconditions of formation of M. V. Levytskyi as cooperative personality, main principles of his cooperative activities, different views of cooperative movement researchers on meanings of theoretical and practical place of M. V. Levytskyi were outlined.

Надійшла в редакцію 15 липня 2011 року